

# De Van Eyckconsensus in Maaseik – 2020

## Deel 4: Het Lam Gods is een deugdenspiegel

226 José Raets

### De vergeten Van Eyck

Honderd jaar geleden beschreef de conservator van Het Lam Gods de vier kardinale deugden, die hij waarnam op het retabel. (17) Tien jaar geleden haalde ik zijn artikel van onder het stof in de Van Eyckbibliotheek in Maaseik. (14) Zijn waarneming (of theorie) was in vergetelheid (I) geraakt en maakte geen deel uit van de standaardtheorie over wat het beroemde veelluik nu eigenlijk voorstelt (15). De deugdentheorie paste toen perfect in een psychologische analyse. We zijn nu tien jaar verder. Kijken we nu – binnen en buiten Maaseik - op een andere manier naar het Lam Gods?

### De vier G's en de compositie van het Lam Gods

Psychologen kijken naar een schilderij vanuit het 4G- schema. Traditioneel herkent men bij Van Eyck weinig *gevoelens*, zeker in vergelijking met het werk van collega Van Der Weyden. De mensen op het Lam Gods zijn evenwel gelukzaligen. Hun "aardse" gevoelens gaan op in eeuwig gelukkig zijn, een beetje zoals alle kleuren opgaan in helder wit licht.

Gedachten krijgen dan weer veel aandacht van de Van Eycks: alles wat de personages bezielt heeft immers een plaats in de Blijde Boodschap. Tekens, (boek)teksten, uitspraken, dialogen en niet te vergeten opschriften geven aan waar de betrokken mensen voor staan.

Gedachten, gevoelens en uitwendig gedrag (II) hebben maar betekenis in relatie tot een *Gebeurtenis*. Over de kerngebeurtenis van het retabel zijn de meeste auteurs het roerend eens. "De zondeval en de verlossing van de mensheid is hét thema op het Lam Gods... Het centrale punt van de christelijke leer is dat God zijn eigen zoon heeft geofferd om de mensheid te bevrijden uit de zonde; de mensheid kon dit immers niet op eigen kracht. Op het Lam Gods is dit offer te zien op het centrale paneel, waar het bloed van het Lam in een kelk vloeit en zo verwijst naar de eucharistie, de herdenking van Christus' offer" (5 p.14-15). Die gebeurtenis is geen eenmalig historisch feit maar een mystiek tijdloos gebeuren. Wat we zien gebeurt na de Apocalyps, na de eindtijd dus.

Het retabel in gesloten toestand heeft als kerngebeurtenis de aankondiging aan Maria van Christus' geboorte. Deze twee gebeurtenissen worden beschreven in het begin en het einde van het Nieuwe Testament en vormen dus het alfa en de omega van de heilsgeschiedenis.

Het Lam Gods kan je als een *groepsportret* zien. Rond de twee kerngebeurtenissen worden een groot aantal mensen gerangschikt. Aan de buitenkant zijn dat enkel individuen (één persoon per paneel). De Van Eycks bestrijken op meesterlijke wijze het hele portretregister: van historische personen tot anonieme (en zelfs deels onzichtbare) gestalten. Een panorama van de (westerse) mens.

Over wat deze mensen allemaal doen (en zelfs of ze er wel bij horen) is er veel



Figuur 1: Lam Gods gesloten toestand

minder eensgezindheid tussen (kunst) historici en theologen. Vertrekken we vanuit het (uitwendig) *Gedrag van mensen als reactie op de Gebeurtenis* waar ze rond verenigd zijn (III).

### Koppels als begeleiding

Tien portretten vormen een compositie van vijf koppels (fig. 1):

- *Zieners* (buitenzijde bovenaan):
  - Profeten (oude testament)
  - Sibyllen (heidense cultuur)
 Ze reageren alle vier op de gebeurtenis beneden hen door een banderol te tonen met de tekst van hun voorspelling.
- *Getuigen* (buitenzijde onderaan)
  - De twee (albasten) beelden vormen een mystiek koppel getuigen: Jan De Doper, getuige bij de start van het openbaar leven van Jezus Christus (hij herkent hem als het Lam) en Jan de evangelist als getuige van de Apocalyps of eindtijd.

- Het dubbelportret van de schenkers Vijd – Borluut beeldt het echtpaar af als getuigen bij de religieuze gebeurtenis boven hen en achter hen (binnenzijde van het altaarstuk). Van de ca 120 personages nemen zij alleen de klassieke christelijke gebedshouding aan (geknield met gevouwen handen). Tegelijk vertegenwoordigen Vijd en Borluut actuele zondaars (2) en vormen zij zo de perfecte tegenhanger van het vijfde duo (of tweede echtpaar).
- Het dubbelportret Adam-Eva (binnenzijde uiterst links en rechts) de eerste zondaars, overigens meesterlijk gevat op het moment net voor hun fatale daad.

227

### Groepen en hun bezigheden

Op het geopend retabel zijn niet minder dan 13 groepen te onderscheiden: 7 op het middenluik en 6 op de zijluiken.

#### Middenluik

Het middenluik wordt boven gedomineerd door de portretten van de verheerlijkte Christus, geflankeerd door Maria en Johannes de Doper (IV). Dit is *de Deësis*: een beetje te begrijpen als de rechtbank bij het laatste oordeel met Christus Pantocrator en de twee heiligen als assessoren. Zij vormen op dezelfde manier een groep als de zieners op het gesloten retabel: een individueel portret in een eigen kader maar met dezelfde achtergrond.

Peter Schmidt (15) ontdekte de achthoekige structuur van het grote paneel onderaan. Door deze compositie is het Lam niet omgeven door een krioelende menigte (zoals bijvoorbeeld Bosch en Breughel volk schilderden) maar door zes geordende groepen, met twee soorten activiteiten:

Knielen: hier zijn de *Engelen* het actiefste in de weer met het wierookvat en het tonen van de Arma Christi. *Profeten* tonen hun geschriften en *Apostelen* (V)



*Figuur 2: Lam Gods geopende toestand middenluik*



*Figuur 3: Lam Gods geopende toestand zijluiken*

tonen waar het hier eigenlijk om draait: het tijdloos aanschouwen van God (Visione Dei).

Stilstaan: drie groepen arriveren net op het (Elyzeese) grasveld rond het Lam en de Fontein des levens: rechts vooraan de *Kerkleiders*, links vooraan *Andersgelovigen* (Heidenen en/of Joden) en helemaal achteraan, *Martelaren*. In tegenstelling tot de geknielden is er (nog) geen sprake van schouwing van het Lam maar is de belangrijkste activiteit (rond)kijken, overigens grotendeels in de richting van de toeschouwer in de Vijdkapel.

### Zijluiken (Fig. 3)

Tijdens de woelige geschiedenis van het Lam Gods vroeg men zich herhaaldelijk af of de zijluiken er wel bij hoorden. Toch gebruiken de van Eycks hier dezelfde waarnemingstechniek als bij de Deësis en de Zieners: de achtergrond is identiek met het grote paneel van het middenluik. De horizon loopt gewoon door, maar de ondergrond niet: een harde rotsige weg in plaats van het groene gras.

Stappen is de hoofdactiviteit van de vier groepen, links twee te paard, rechts twee te voet. Dit is de stoet der deugdzaam: mensen die goed op weg zijn maar het allerheiligste nog niet bereikt hebben (14, p. 88vv). Iedere groep vertegenwoordigt een kardinale (of kern) deugd: de *Rechters* Rechtvaardigheid, de *Ridders* Standvastigheid, de *Kluizenaars* Matigheid en de *Pelgrims* Voorzichtigheid. Deze identificatie wordt nog eens bevestigd door de voorbeeldigheid van de kopmannen: Christoffel, Antonius, Joris en Hubert Van Eyck himself (VI).

Musiceren is uiteraard de activiteit van *Koor* en *Orkest* bovenaan in de zijluiken naast Adam en Eva (VII). Deze Engelen (of madammen?) zijn de outcasts van de triptiek. Niemand weet goed wat hun functie is. Het staat er nochtans onder: loof God door smee-, lof- en

dankliederen. Bovendien hebben ze ook een symbolische functie: ze verbeelden uiteraard het gehoor, net zoals (de schildering van albasten beelden van) de twee jannen aan de buitenzijde het gezicht uitdrukken. Zoals Praet (12 p. 266) terecht opmerkt is deugd “het houden van het juiste midden in zaken die met lichamelijke, zintuigelijke gewaarwordingen te maken hebben”. Mensen leren hun driften beheersen via hun afstands-zintuigen (gezicht en gehoor). Als reuk, smaak en tast de nodige sensaties doorgeven is er al dikwijls geen houden meer aan. En komt men bij ondeugdelijk gedrag zoals gulzigheid of onkuisheid terecht.

### **Wetenschappelijke toetsing: het Lam Gods als deugdspiegel.**

Op deze pagina's past geen vaste bescheidenheid. De deugdentheorie werd opnieuw ontdekt in Maaseik, als resultaat van de dialoog van de stad met haar Van Eyck-erfgoed.

Het *Van Eyckplatform*, gesteund door Stad Maaseik, was en is organisator van die dialoog. Het essay (14) zelf is slechts een deel van de artistieke en wetenschappelijke productie van dit samenwerkingsverband. De theorie werd getoetst in wetenschappelijke dialoog door lezingen, events en aanwezigheid op research podia: *Vision and Material, Brussel (2010)*; *Der Genter Altar: Reproduktionen, Deutungen, Forschungskontroversen, Berlin (2015)* en *De familie Van Eyck thuis, Maaseik, (2017)*.

De belangrijke rol van de kardinale deugden in het laatmiddeleeuws denkkader werd onderzocht door *prof. Pancers*. Over de tendens om structuur te brengen in de moraal via lijstjes van deugden en zonden zegt hij: “Het is precies deze tendens die de kardinale deugden in de Lage Landen verzekert van een ononderbroken overdracht door de eeuwen heen” (11p. 215-216).

De aanwezigheid van de deugden in middeleeuwse leerboeken (sommige in de volkstaal) is dan weer van belang voor onze herkomsttheorie (10) door het eventuele gebruik van die leerboeken in de middeleeuwse onderwijsinstellingen te Maaseik. Dit geldt in het bijzonder voor *"Speculum conversionis peccatorum"*, het populairste (VIII) deugdenboek, geschreven door kerkleraar Dionysius de Kartuizer (1402 -1471), overigens een streekgenoot van onze gebroeders. *Spiegel voor de bekering van zondaars* zou een perfecte titel zijn voor het Gents Retabel.

Prof. Praet (12), samen met ondergetekende spreker over dit thema op het Maaseiker symposium van 2017, onderzocht de deugden op het Lam Gods. Zijn grondige studie bevestigt de theorie, niet in het minst door ook de drie goddelijke deugden te identificeren op het middenpaneel: kerkleiders (Geloof), de andersgelovigen (Hoop) en de martelaren (Liefde). Inmiddels vindt de deugdentheorie zijn weg naar de mainstreammedia (13).

### Artistieke toetsing: het verband tussen Eyckiaanse en Maaseiker deugden.

Het standbeeld van de gebroeders Van Eyck staat in Maaseik op één lijn met het *standbeeld van de kardinale deugden* (Fig. 4). Geen wonder dus dat uitgerekend in Maaseik die deugden op het Lam Gods in eer hersteld werden. En niet in Brugge, Den Haag, Berlijn of een andere stad met Van Eyck-erfgoed. Gent zal pas tien jaar later aansluiten (12). Waarom duurde dit zo lang? De sleutel ligt bij een derde standbeeld: "De vlooiënkonink". De Maaseiker versie van de kardinale deugden situeert zich in de carnavaleske cultuur. Die vertrekt van de "omgekeerde wereld" (mundus inversus). De deugden worden – overigens pas vanaf de plaatsing van het Van Eyck-standbeeld in de



Figuur 4: Cover Maaseikenaar 2017: Meester Herman als Meester Jan (ontwerp Studio Segers)

negentiende eeuw (9) - in de volksmond (spotnaam en volkslied) gepresenteerd via hun omkering tot hoofdzonde. Rechtvaardig wordt hovaardig, matig wordt lekker, standvastig wordt lui en voorzichtig wordt kaal. Dat maakt de herkenbaarheid een stuk moeilijker. Maar er is meer: na de Renaissance worden de deugden in de beeldende kunst voorgesteld als vrouwen. Dit blijft voor veel (kunst)historici een drempel. Het was dan ook een geniale ingreep van de beeldhouwer om de Maaseiker deugden op "Eyckiaanse" wijze uit te beelden, namelijk als mannen. Een tweede omkering als het ware. Maar hoe reageren Maaseiker kunstenaars op dit gegeven? Herkennen zij het gedragsmodel (IX) in de overeenstemming tussen de Eyckiaanse cultuur en hun eigen volkscultuur? Hier is nog veel onderzoek nodig,



Figuur 5: Het Maaseiker 'Deugdenstandbeeld'



Figuur 6: Jan Peeters Carnaval 1985

231

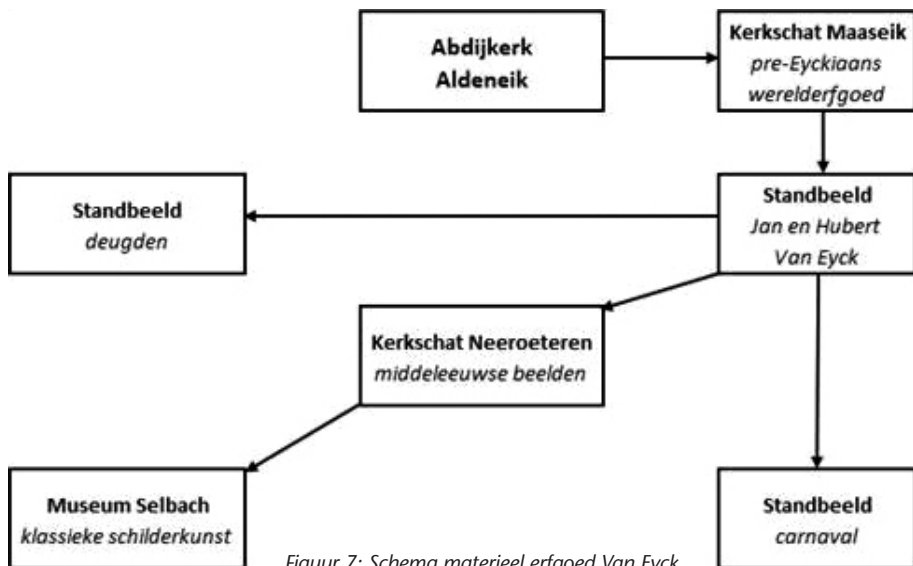
maar we hebben het *jonge dichters* gevraagd via een poëzie wedstrijd (6). De meerderheid van de bekroonde gedichten heeft de biografisch (68%) – artistieke (32%) cluster als onderwerp. Op de tweede plaats komt de cluster Lam Gods (54%) - Rechtvaardige Rechters (34%). De deugden komen met 7,5% achteraan. Te veel om toevallig te zijn. Maar de steekproef is te klein om een statistisch significant verband aan te tonen. In afwachting van een onderzoek van het totale tekstbestand een voorbeeld (6. p 82 Sofie Daniels):

*Dag en nacht, lui en lekker,  
Nooit gestoord door enige wakker  
Hovaardig boegbeeld der Maaseiker stede  
Eeuwig wakend over kunst en zeden*

Dat laatste brengt *Herman Hendrix als acteur/auteur* (Fig. 5) in de praktijk wanneer hij Meester Jan en Hubert neerzet in verschillende revues (X). De gebroeders, uiteraard gekleed als Rechtvaardige Rechters, bekritisieren zingend en sprekend de deugden van de Maaseiker (klein)burgers. Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het standbeeld in 2015 creëert hij

een merkwaardige bewerking van het Cinderella-thema. Zijn "Assepoester" breekt met de conventie van eenheid van plaats en ruimte en laat de acteurs spelen, als maakten ze deel uit van een veelluik. Het tableau vivant, dat aldus ontstaat, vertoont verontrustende gelijkenissen met de compositie van het Gents Retabel.

*Meester Jip zoekt Meester Janzo* blijkt uit de studie van Marcel Leduc (7,8) van een reeks pentekeningen van de (bijna) vergeten Maaseiker kunstenaar Jan Peeters (XI). Bekijken we het werk "Carnaval 1485-1985" eens vanuit de deugdentheorie. Criticus Leduc wijst terecht op de krachtige compositie: centraal bevindt zich een halfrond paneel dat tegelijk een venster is op (een kopie van) het landschap uit het Lam Gods met de (deel)groep Martelaressen. De vrouwen zijn voorzien van inhoudsloze ballonnen en aldus ontdaan van hun waardigheid (de palmen als teken van martelaarschap) en van hun identiteit (hun attriboot). Mogelijk een verklaring voor de melancholische sfeer die de auteur in dit werk waarneemt. Twee worsten (een met opschrift MSK, de tweede met IBM)



Figuur 7: Schema materieel erfgoed Van Eyck

bevinden zich diagonaal bij de hoeken van het paneel. Het is moeilijk hier niet te denken aan het carnavalbegrip "hansworst". Hierrond zijn vier mensen (groepen) gerangschikt. Links bovenaan Hertog Filips de Goede "voorzien van een clowneske vlinderdas" (7 p.48) maar voor de rest naakt, zelfs zijn bekend imposant hoofddeksel ontbreekt. *Kaal* dus. Daaronder "twee carnavaleske jongeren" (7p. 48) als persiflage op de Ridders van het Lam Gods. Niet gewapend maar uitgerust met absurde instrumenten. Maar vooral: ze zitten niet op een strijdros maar op een stokpaard en een hobbelpaard en zijn dus helemaal niet standvastig maar eerder traag of *Lui*. Rechtsonder: een eigengereide interpretatie van Joris van der Paele die weggeplukt is van het bekende doek "De Madonna met kanunnik Joris Van der Paele". In tegenstelling tot een zeer vrome geestelijke bij Van Eyck transformeert Jan de zielenhoeder tot een liederlijk type met een pint bier

in de hand. Verder draagt hij geen doordeweeks habijt, maar eentje van Pierre Cardin, de befaamde Franse couturier "Lekker, quid aliquis? "Op het originele doek (paneel) uit 1426 staat achter Van der Paele de slagvaardige Sint-Joris... Uit ontzag voor Onze-Lieve-Vrouw en kind neemt hij zijn helm af. Jan maakt van de militante heilige een melancholische clown die zijn hoed even oplicht (7p. 47-48). En wat voor een *hoge* hoed: hij verdwijnt voor het grootste deel buiten de rand van de prent en is getooid met american stripes. Inderdaad geen heilige maar eerder een *Hovaardig* man. Onnodig te melden dat er toch dringend eens een grondige studie van de nalatenschap van Jan Peeters moet worden ondernomen

## De Maaseiker traditie 2.0

De geboortestad kent een lange traditie als Van Eyckstad. Door de creatieve dialoog, binnen het Cultureel Van Eyckplatform, is het mogelijk een aantal

Ö: ^ Á aá ^ | ä ä \* Á æ Æ ä } Á  
} | ä ä Á | ä ^ !



Jan Van Eyck volgens Willy Vandersteen





Jan Van Eyck volgens Willy Vandersteen

monumenten onderling te verbinden met het Van Eyckerfgoed als leidraad (Fig.7).

De lijnen die de drie standbeelden verbinden, vormen een *mentaliteitshistorische as*: een verbeelding van de receptie van het Van Eyck erfgoed binnen de lokale volkscultuur.

De diagonaal is een *kunsthistorische as* die de beeldende kunst van de gebroeders in verbinding brengt met de lokale, visuele cultuur in de eeuwen voor en na Van Eyck.

### Epiloog om het af te leren: de valse Van Eyck.

Onze standbeelden hebben ook een functie om het Van Eyck-erfgoed aan te toetsen. Meester Jan is zoals bekend

uitgebeeld als rechtvaardige rechter. Vandaar dat zijn beeld (en de kopieën in Brugge en Gent) totaal niet lijken op het beeld dat de hovaardigheid (het tegenovergestelde van rechtvaardigheid) voorstelt (Fig. 4 achterste beeldje). Het beeld dat Willy Vandersteen (18) schetst van meester Jan lijkt veel meer op de Hovaardigheid (Fig. 8). Hoe dat komt lezen we op strook 38-39 waar Jan aan Lambik uitlegt hoe hij geloofwaardig moet overkomen als hij de rol van Meester Jan wil spelen. Op strook 117 noemt Suske (bijgetreden door Wiske) de Meester van Maaseik dan ook blaaskaak (= snoever, opschepper). Intussen lijkt Hubert op het standbeeld tegen zijn broer Jan te zeggen: "*Sic transit gloria mundi*".